

"הנשים המפללות לעצמן" עולמן הרוחני-תרבותי ותפילת נשים, בראי האמנות היהודית

"בתי כנסת של נשים" באשכנז

הארכאולוגים, ראשוני חוקרי אדריכלות בתי הכנסת, הצביעו על קיומה של עזרת נשים בבתי הכנסת מתקופת המשנה. עזרה זו היתה לדעתם ביציע מוגבה בחלל בית הכנסת.¹ גישה זאת, שהיתה מקובלת עד לאחרונה, התבססה על הידוע והמוכר מבתי הכנסת באירופה במאות האחרונות, אותם בתי כנסת שהכירו החוקרים בארצות מוצאם.² ההנחה בדבר יציע עליון במבני בתי הכנסת מבוססת על מציאותם של גרמי מדרגות לקומה השנייה, וחשיפתם של עמודים קטנים יותר מאשר עמודי האולם המרכזי שנמצאו בהריסות המבנים. עמודים אלו מלמדים שהיו טורי עמודים נוספים מעל טורי העמודים באולם התחתון ומרמזים לקיומו של יציע. בנוסף לכך יש להוסיף את קיומם של עמודי לב בפינות האולם התחתון, עובדה המלמדת בוודאות על קיומו של יציע.³ קומת גלריה זאת נראית בשחזורי חללי בית הכנסת שנעשו באותה תקופה (תמונות 1,2).⁴ הוודאות בדבר מקומן של הנשים בבית הכנסת היתה כה רבה בעיני החוקרים, עד שבשחזור בית הכנסת בארבל (המאה הרביעית לספירה) שעשו הארכאולוגים קוהל וואצינגר אורו דמויות של נשים בגלריה (תמונה 2).⁵ החוקר ל' לאף (Leopold Löw), כתב בשנת 1884 מאמר בו העלה את הסברא שבבתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל לא היתה הפרדה בין נשים וגברים,⁶ אך דבריו

- H. Kohl and C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, 1
Leipzig, 1916.
- 2 השימוש באתנולוגיה, ההשלכה מתרבות קיימת על ממצאים ארכאולוגים ושחזור העבר על פי זה, מקובל מאוד במדע הארכאולוגי.
- 3 מאיר בן דוב, בתי כנסת בספרד, תל אביב 1991, עמ' 47-48.
- 4 תמונה 1 מתוך: מאיר בן דוב, בתי הכנסת בספרד, תל אביב 1991, עמ' 47; תמונה 2, מתוך: ריכרד קראוטהיימר, בתי כנסת מימי הביניים, (תרגום מגרמנית), ירושלים תשנ"ד, עמ' 24.
- 5 תמונה 2, מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 24.
- 6 L. Löw, "Der synagogale Ritus", *MGWJ*, 33 (1884), pp. 364-374.

נדרחו על ידי עמיתיו החוקרים.⁷ הנחתו של לאף מהמאה התשע-עשרה, קיבלה חיזוק כאשר פרסם שמואל ספראי ב-1963 את מחקרו בנושא, ושען שבבתי הכנסת העתיקים לא היתה הפרדה בין נשים לגברים, ושהנשים הרבו לבוא לבית הכנסת ולהשתתף בפולחן. הוכחותיו נסמכות על כך שהמקורות אינם מזכירים ולו פעם אחת את ההפרדה בבתי כנסת. יחד עם זאת הביא ספראי דוגמאות רבות לכך שהנשים מוזכרות במקורות כנוכחות ומשתתפות בפולחן בבית הכנסת.⁸ הנחותיו של ספראי, שבבתי הכנסת בעת העתיקה לא יוחד מקום לתפילת הנשים ושהנשים השתתפו בתפילה באולם בית הכנסת בקביעות, מקובלות כיום בעולם המחקר.⁹

כשם שהיה הדבר בעת העתיקה, כך בתי הכנסת באירופה בראשית האלף השני נבנו ללא עזרת נשים. עזרות נשים לצד בית הכנסת נוספו כשלב שני לבנין המרכזי במבנים אלו. אציג כאן דוגמאות אחדות להדגמת העניין:

בוורמיזא (היא וורמס בהיגוי המקובל כיום) קיים עד היום בית הכנסת העתיק ביותר באירופה של ימי הביניים. בית כנסת זה נהרס ב-1938 ב"ליל הבדולח" ושופץ בשנות השישים על ידי ממשלת גרמניה, ומהווה היום מוזיאון יהודי. בית הכנסת נבנה בשנת 1175, ונוספה לו עזרת נשים בשנת 1213. זאת על פי כתובת שהיתה בצד הצפוני של הבניין בה נאמר: "ר' מאיר בנו של יואל הכהן בנה מבנה זה כבית תפילה לנשים."¹⁰ זוהי הדוגמה הקדומה ביותר המוכרת לנו היום של עזרת

7 ראו שמואל ספראי, בימי הבית ובימי המשנה – מחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 33-159.

8 שמואל ספראי, "האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה", תרביץ לב (תשכ"ג) עמ' 329-338; שמואל ספראי, ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תשמ"ד, עמ' 94-104; שמואל ספראי, בימי הבית ובימי המשנה – מחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 159-338. וראו תגובה למאמר זה אצל גויטין "ציע נשים בבנין בית הכנסת בתקופת הגאונים", תרביץ לג (תשכ"ד) עמ' 314.

9 Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue*, Yale, 2000, p. 471-479. לדיון מפורט על מקומן של נשים בבתי כנסת הקדומים, בימי חז"ל והתקופה הביזנטית, ראו Donald P. Binder, *Into The Temple Courts: The Place of the Synagogue in the Second Temple*, Atlanta 1997 pp. 372-379 עם ביבליוגרפיה מלאה, אבל בלא מסקנות מכריעות.

10 ראו ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד עמ' 114.

נשים כחדר נפרד ליד עזרת גברים.¹¹ (תמונות 3,4,5,6)¹²

בית הכנסת "על תנאי" בפראג מהמאה השלוש עשרה, נחשב לפנינה גותית, ולא נהרס במהלך מלחמת העולם השנייה. (תמונות 7,8)¹³ כאן עזרת הנשים צורפה רק במאה השבע עשרה.¹⁴ עזרה זו היא חדר ארוך וצר הצמוד לחלקו הצפוני של הבניין. הקשר בין עזרת הנשים לבנין המרכזי הוא באמצעות חלונות בנות התקופה, שהן דמויי משפך ומתרחבים כלפי עזרת ישראל. הם מצויים כמטר מעל גובה הקרקע (תמונה 9).¹⁵

בית הכנסת בפרנקפורט על נהר מיין, הוקם כנראה במאה ה-12. בשנת 1603 הוקם החדר "אשר בו נוהגות הנשים לערוך את תפילתן."¹⁶ במאה השמונה עשרה חוברו המבנים השונים למבנה אחד, ונוצרה עזרת נשים בעלת שלוש קומות, הנמשכת לאורך עזרת הגברים ומקושרת על ידי צהרים קטנים בעלי קשתות מעוגלות.¹⁷ (תמונות 10, 11).¹⁸ עזרת הנשים נעדרה מבתי כנסת רבים כמו למשל בית הכנסת ברגנסבורג, ארפורט, רופאך, מילטנברג ובאמברג.¹⁹ יש לסכם ולומר, שכשם שבבתי הכנסת העתיקים לא יוחד מקום לנשים, כך בתי הכנסת המוכרים לנו היום שנבנו בראשית האלף השני לספירה באשכנז, נוצרו ללא עזרת נשים כלל. עזרה מופרדת נבנתה מאוחר יותר ונוספה למבנים אלה. אם כן, מקומן של הנשים בבית הכנסת עד המאה השבע עשרה²⁰ היה באולם סמוך,²¹ במרתף מתחת לאולם התפילה,²² או

- 11 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 85, 87.
 12 תמונה 3 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 102; תמונה 4 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 104; תמונה 5 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 116;
 13 תמונה 7 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 142; תמונה 8 מתוך: H.A. Meek, *The Synagogue*, Hong Kong 1995, p. 88.
 14 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד עמ' 84.
 15 תמונה 9 מתוך: H.A. Meek, 1995, p. 90.
 16 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד עמ' 165.
 17 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד עמ' 143.
 18 תמונה 10 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 167; תמונה 11 מתוך: ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 166.
 19 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 85.
 20 ריכרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ' 88.

- 21 כפי שהראיתי לעיל.
- 22 על בתי כנסת של נשים בפרובנס ראו דבריו של החי"דא (=ר' חיים יוסף דוד אזולאי, 1724-1806) בספרו מעגל טוב, מהדורת ר' אהרן פריימן, ברלין-ירושלים תרפ"א-תרצ"ד (מ"צ ירושלים תשמ"ג) עמ' 104. וראו מה שכתבה Rachel Wischnitzer, בספרה החשוב *The Architecture of the European Synagogue*, פילדלפיה 1964, עמ' 71, שיתכן שהחיד"א לא ראה את כל בתי הכנסת שבפרובנס אלא סיפר על מה ששמע. חדר-מרתף זה עדיין קיים בקרפנטרץ, אף כי כעת אין לו פתח לבית הכנסת המרכזי, וכנראה שנשאר גם לאחר השיפוץ של בית הכנסת שנעשה בשנת 1740, שלאחריה זמן עדותו של החיד"א (וישניצר שם). וראו שם לעדותם של שני כמרים בנדיקטים משנת 1710 שתיארו את בית הכנסת של קרפנטרץ. (ראו C. Sibertin-Blanc, "Un Temoignage sur Carpentras et sa Synagogue en 1710", *Rencontres* 6, (June 1959), הובא בוישניצר, שם עמ' 285 הערה 34. עוד שם בעמ' 72 הביאה את עדותו של Thomas Platter השוויצרי, שביקר באביניון ב-1599 ותיאר את בית הכנסת של הנשים כ"מרתף" ממש, המקבל אור מחדר למעלה דרך חור. רב עיוור דורש שם לנשים. "הגברים מתפללים בחדר העליון שהוא מואר טוב יותר". ראה S. Kahn, "Thomas Platter et les Juif d'Avignon", *REJ* כה (1892), עמ' 81-82 (וישניצר שם עמ' 285 הערה 36). וראה T. Platter, Jr., *Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England, und die Niederlande 1595-1599*, באסל ושוטטגרט 1968, עמ' 146; צויין בספרה של C.K. Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, קיימברידג' ולונדון 1984, עמ' 113 הערה 34.
- ובאשר להערת החיד"א, שהיתה "ארובה" שמשם רואות הנשים את ספר התורה, אולי היה זה על פי מה שמצאנו במסכת סופרים יד יד, מהדורת היגער, נויארק תרצ"ז, יד ח, עמ' 261-262: ... מיד גולל ספר תורה עד שלש דפין, ומגביהו ומראה פני כתיבתו לעם העומדים לימינו ולשמאלו, ומחזיר לפניו ולאחריו, שמצוה לכל האנשים ונשים לראות בכתב ולכרוע ולומר: וזאת התורה... (ומובא במרדכי, ובכל בו, ובדרכי משה קמז אות ד כתב: מכאן סמך לנשים שדוחקות עצמן לראות, ואינן יודעות על מה. אולם כנגד זה כתב במשנה ברורה סי' פח ס"ק טז: ובמדינותינו נוהגין היתר לעולם ומברכות, ומ"מ לא יסתכלו בספר תורה בשעה שמגביה אותה להראות לעם (חיי אדם). והוא ע"פ הראב"ה, מובא בספר האגודה סוף מסכת נדה בשם הראב"ה. וכן

באזור מסומן במחיצה זמנית שהוקם בזמן מעמדות מיוחדים.²³ (תמונות ,
12,13)²⁴

מראשית האלף השני לספירה ידוע לנו על "בתי כנסת של נשים". מתוך
המקורות ברור שבתי כנסת אלו היו בדרך כלל נפרדים "רחוק ממקום
התפילה".²⁵ לדוגמא: מרישום עסקאות הנכסים בנירנברג משנת 1499 נראה

בט"ז, או"ח פח ס"ק ב, בשם באורי מהרש"ל לסמ"ג (הערת אבי מורי
הרב פרופ' דניאל שפרבר).

23 השערה זו מתאששת באמצעות הערתו של ראבי"ה (ר' אליעזר בן יואל
הלוי מבין), משנת 1200 בערך, המציין שבשבתות לפני הדרשה מתחו
וילונות בין מושבי הגברים והנשים. מסתבר שהנשים באו לבית הכנסת
רק לדרשה, ועל כן נמתחו הוילונות ביניהם אז. אחרת היו מפרידים בין
הנשים והגברים גם בזמן התפילה. (השערתו של אלבוגן מובאת
בקראוטהיימר, עמ' 87, הערה 127). מהרי"ל, מהדורת רש"י שפיצר,
עמ' רכ-רכא: "...אמר מהר"י סג"ל: מכאן פסק בראבי"ה (אינו
בראבי"ה שלנו) שנהגו להתיר בשבת בשעת הדרשה לפרוש טליתות
לחצוץ בין הנשים ונשים לצניעותא". והשוו במרדכי שבת סי' שיא,
שהביא דברים אלה בשם מהר"ם מרוטנבורג. ראו מהר"ם מרוטנבורג:
תשובות פסקים ומנהגים, שם, סי' שד, עמ' רלב. ומאחר והדרשות היו
בשפה המובנת לנשים באו לשומען. גם הרמב"ם לא מזכיר נשים
בתפילות. ומפקד היהודים בבית הכנסת שבנירנברג משנת 1498 אינו
מציין שום דבר בענין נוכחותם של הנשים (קראוטהיימר, עמ' 187).
ור' עוד, יהודה רוזנטאל "לתולדות המחיצה", הדאר, להג (תשט"ז)
עמ' 48, 53; יהודה רוזנטאל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ז, עמ'
652-656.

24 תמונה 12 מתוך: A. Margharita, *Der ganz judisch Glaub*,
Augsburg 1530; מובא בתוך: ריככרד קראוטהיימר, תשנ"ד, עמ'
72; תמונה 13, מבט לבית הכנסת. הנשים והילדים נראים מאחור,
הכיסוי על עיניהם מבטא כנראה את עוורונם ביחס לנצרות. התמונה
מתוך ספר על מנהגי היהודים מראשית המאה שש עשרה שנכתב על
ידי Johannes Pfefferkorn בשם *Libellus de Judaica*
; *Confessione sive sabbato afflictionis*, Nurenberg 1508
מתוך: Ruth Gay, *The Jews of Germany, New Haven and*
London, p. 73. על הספר ר' ירחמיאל כהן, דיוקן היהודי בראשית
העת החדשה, ציון נ"ז, תשנ"ב, עמ' 283-289. ור' עוד דניאל שפרבר,
מנהגי ישראל חלק ו' ירושלים תשנ"ח, עמ' לז-לח הערה 43.

25 מהר"ם מרוטנבורג, אשכנזי המאה ה-13. תשובות פסקים ומנהגים,

כי “עזרת הנשים” שם, שכנה בבית שאינו בית הכנסת ואינו מרכוש הקהילה היהודית.²⁶ בתפילת נשים זו אשר “בבית הכנסת של נשים” שהוא מקום נפרד מבית הכנסת של הגברים, היו בדרך כלל “בעלות התפילה” קוראות את התפילות בלשונות המקובלות והידועות אצל הנשים כמו למשל יידיש, ולא בעברית.²⁷

מימי הביניים ידועות לנו כמה חזניות. בניהם : דולצה (Dolce) (אשת ר' אלעזר מורמיזא, ריכנצה (Richenza) מינירנברג, ואורניה (Orania) מוורמס, כולן בנות המאה ה – 13.

על מצבתה של האחרונה חרוטה הכתובת הבאה :
 “האבן הזאת הוקמה לראש
 הזאת הגברת : מרת אורניה
 הבחורה החשובה הנבחרת
 בת החבר אברהם ראש

מהדורת כהנא תשי”ז, פסקים ומנהגים סו”ס תקנ”ז, עמ’ שה ; אגודה, לר’ אלכסנדר זוסלין הכהן (נפטר בשנת 1349) ליומא סי’ סד ; תרומת הדשן, לר’ יצחק איסרלין (1390–1460), ח”א סי’ שנג ; שו”ת המהרי”ל (1355–1427) סי’ נג. מהדורת רש”י שפיצר, ירושלים תשמ”מ, עמ’ נב, מהרי”ל הלכות שופר, מהדורת שפיצר, ירושלים תשמ”ט, עמ’ רפו, ושם עמ’ שלא ; הגהות מיימוניות סוף הלכות שביתת עשר ד”ה כל נדרי, מטה משה סי’ תתע”ה, בשם מהר”ם מרוטנבורג. ור’ אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות, ירושלים 2001, עמ’ 312–321.

26 קראוטהיימר, עמ’ 87.

27 קראוטהיימר, עמ’ 197, הערות 129–130. וע”ע ש’ אשכנזי, האשה באספקלרית היהדות, תל-אביב תשי”ג, עמ’ קלח, המביא רשימה של נשים בעלות תפילה מימי הביניים ; תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, ירושלים תשנ”א, עמ’ 64–65, ושם תשמ”ז, עמ’ 14. E. Taits, “Women’s Voices, Women’s Prayers; Women in European Synagogues of the Middle Ages”, *Women and the Synagogue* (Grossman, Haut), pp. 53-56; “Kol Isha – The Voice of Woman: Where was it heard in Medieval Europe?”, *Conservative Judaism* 38 (1986), pp. 46-61 לביבליוגרפיה לענין בעלות התפילה שנקראו “firzogen” או Chava Weissler, “Voices of the Martiarchs”, עיין, USA 1998, p. 9, n. 12.

המשוררים תפלתו לתפארת:
 בהוד קולו בעד עמו בנעימת
 עתרת: והיא גם היא בקול זמרה
 לנשים משוררת בפיוטים ובעטרת ל"ה²⁸ תהיה למשמרת
 ובששה באדר ביום א' השלימה
 נפשה וב ז' בו היתה נקברת: בעדן
 חנייתה לטובה תהי נזכרת"²⁹

בעלה של דולצה (Dolce) ר' אלעזר מוורמיוזא (בעל הרוקח) קונן עליה אחרי הרצחה (ב - 1197) בקינה הבנויה על פסוקי "אשת חיל". מבין דבריו אנו שומעים על חלקה בתפילות הנשים (תמונה 14)³⁰:
 "משוררת זמירות ותפילות ומדברת תחנונים
 וידיי בכול יום לנשמת כל חי וכל מאמינים
 נואמת פיטום הקטורת ועשרת הדברים
 בכל המדינות למדה נשים ומנעמת זמרים
 סדרי תפילה בבוקר ובערב סודרת
 ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת"³¹
 ריכנצה (Richenza) שנרצחה בנירנברג עם עוד כשש מאות נשים בשנת 1298, מתוארת כ- "האשה שהתפללה בעד הנשים".³² נשים "בעלות תפילה" אלו היו גם "תלמידות חכמים". בעלה של דולצה (Dolce) ר' אלעזר מוורמיוזא (בעל הרוקח) שקונן עליה אחרי הרצחה, כאמור לעיל, אומר בין השאר:
 "פיה פתחה בחכמה איסור והיתר יודעת,
 את יום השבת יושבת, דרשת בעלה שומעת."³³
 השתתפותן של הנשים בלימוד בולט מאוד בהגדת דרמשטט מגרמניה,

- 28 כלו' לאלוקים, וגם רמז לשנת פטירתה שנת ל"ה (1275).
 29 ל' לוינזון, נפשות הצדיקים, פרנקפורט ענ"מ 1855, עמ' 85-86.
 30 מתוך: מיזליש, שירת הרוקח, ירושלים תשנ"ג.
 31 מיזליש, תשנ"ג, עמ' 228-229.
 32 בספר הזכרון של וורמס, אחרי התקון מ"של" ל"בעד" S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nurenbuches*, Berlin 1898, p. 178.
 33 מיזליש, שם עמ' 228-229. ור' עוד ש' אשכנזי, נשים למדניות, תל-אביב תש"ב, עמ' עא. על נשים מלומדות והשכלת נשים בימי הבניים ר' גרוסמן, 2001, עמ' 282-303. עם זאת ראוי לציין שבכל תקופת ימי הבניים לא נמצאה ולו אשה אחת בין בעלת חשיבות מכרעת בין חכמי ישראל. על כך ר' דבריו של גרוסמן עמ' 502-505.

המאה החמש עשרה, שם מתוארות הנשים “מספרות ביציאת מצרים” יחד עם הגברים. (תמונות 15, 16)³⁴

כפי שכבר הזכרנו בבתי הכנסת בעת העתיקה לא יוחד מקום לתפילת הנשים, והנשים השתתפו בתפילה באולם בית הכנסת בקביעות. נשאלת השאלה מה הביא ליצירת בתי הכנסת הנפרדים לנשים באירופה בתחילת האלף השני לספירה? ייתכן שהדבר קשור להתעוררות הדתית הכללית שגברה בעולמן של הנשים באירופה הנוצרית למן המאה האחת-עשרה, התעוררות שלבשה צורות שונות, כמו למשל, ריבוי מנזרי נשים, קומונות נשים, קבוצות נשים נודדות וכדו'. תופעה זו בשיאה נקראה בעולם הנוצרי “הרוח החופשית” (free spirit).³⁵ שלא כמו העולם הנוצרי הגברי שדחה תנועות אלו ורדפן,³⁶ חכמי ישראל קיבלו באופן אוהד את שאיפתן של הנשים היהודיות ליטול חלק פעיל בעולם המצוות ולהתקרב לעולם הדתי-הגברי. הדבר מודגם בקיום מרצון של נשים את מצוות עשה שהזמן גרמן שמהן הן פטורות על פי ההלכה התלמודית, וביחס של חכמי התקופה באשכנז לתופעה.³⁷ ייתכן שתפילת הנשים היהודיות בבתי הכנסת הנפרדים שלהן, התפתחה על בסיס אקלים חברתי ותרבותי זה.

לקראת אמצע המאה התשע-עשרה החלה באמנות המערבית נטייה לצייר נושאים הקשורים לחיי היום-יום. הריאליזם הזה החל בצרפת והתפשט עד מהרה לשאר ארצות מרכז אירופה ומזרחה. בעולם ההוא, של אורבניזציה ותעשייתיות גוברת, הרבו האומנים להתרכז ביצירותיהם בחיי היום-יום הפשוטים ובחיי הדת שייצגה בעיניהם עולם פשוט וטהור יותר. כיוון חדש זה באמנות פתח אופקים חדשים לאמנים היהודים. אווירת הנוסטלגיה

34 תמונה 15 מתוך: Grace Cohen Grosman, *Jewish Art, China* 1995, p. 143. תמונה 16 מתוך: בצלאל נרקיס, כתיבי יד עבריים מצוריים, ירושלים 1992, עמ' 152. יש הסוברים שהצייר שאייר אזור זה היה נוצרי, והושפע גם מן העולם התרבותי שלו. ר' גם בצלאל נרקיס, 1992 עמ' 153; S.O. Parnes, *The Art of Passover*, NY 1994, p. 26.

35 ר' גרוסמן 2001, עמ' 306-308.

36 על היחס למנזרי נשים ולנשים בכלל בימי-הביניים עיין שולמית שחר, האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב 1990, פרק ג.

37 ישראל תא שמא, הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, ירושלים תשנ"ו, פרק ט"ו; ר' גרוסמן 2001, עמ' 309-345.

האמנותית הביאה לפריחת אמנות יהודית המציגה געגועים לעבר "הפשוט והטהור" ובו זמנית מציגה את העולם היהודי בצורה חיובית ומתקבלת בעיני העולם הלא-יהודי של התקופה.³⁸ מכאן עולה שהתמונות בנות התקופה אכן מתארות מציאות קיימת, ולכן אפשר ללמוד מהן על מנהגי התפילה של היהודים אז.

בחוברת זו קובצו תמונות מהמאה התשע עשרה המתארות את ההווי הרוחני של תפילות ולימוד התורה של הנשים באותה תקופה. יצירות אלו המתארות את החיים במזרח אירופה, פותחות לנו פתח ויזואלי גם לעולמן של הנשים בבתי הכנסת שלהן בימי הביניים, באשר יהודים אלו על סף ה"עת החדשה" היו שרויים עדיין ב"עולם הישן", פרי מסורת ימי הביניים. בנוסף לכך הרחבנו את היריעה בהצגת תמונות של כתבי יד חשובים, ונושאים שונים הנוגעים לעולמן הרוחני-תרבותי של הנשים היהודיות באותה תקופה.

אני מודה לפרופ' יוסף תבורי – ראש המחלקה לתלמוד, שיזם והפיק את הוצאת החוברת לאור, ולמרכז ליבר לתערוכות שסייע במימון הוצאת החוברת. תודה לצחי מזומן שעזר לי בעבודת העריכה. החומר שבחוברת זו הוא פרי מחקרי. עקרי הדברים יפורסמו בקרוב בתוך: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ז, מוסד הרב קוק, ירושלים. תקציר המחקר פורסם בכתב העת "דעות" גיליון 10. חלק מהתמונות הוצג בתערוכה "הנשים המפללות לעצמן" בגלריה ע"ש גרשון ויהודית ליבר, בבנין הפקולטה למדעי יהדות באוני' בר אילן. אוצרי התערוכה: ענת חן ודוד שפרבר.

דוד שפרבר

New Beginnings, The Skirbal Museum Collections and Inaugural Exhibition, edited by Grace Cohen Grossman, Los Angeles-London 1997, p. 64